

Міністерство освіти та науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Історичний факультет

**УКРАЇНА І РОСІЯ:
ДОСВІД ІСТОРИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ТА
ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА**

(збірник наукових праць)

Кривий Ріг

2004

всесвітньої історії Миколаївського державного університету.

Шевченко Павло Іванович - кандидат педагогічних наук, професор завідувач кафедри педагогіки і методики трудового навчання Криворізького державного педагогічного університету.

Шевченко Сергій Іванович - кандидат історичних наук, доцент кафедри народознавства та історії культури Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка.

Щербак Світлана Валентинівна - кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології Криворізького державного педагогічного університету.

Яшин Вадим Олександрович - викладач кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. Суспільно-політична історія сусідніх народів

Москаленко В.Г. Правові аспекти реалізації "Березневих статей 1654 р." (Кривий Ріг).....	4
Ткачук А.П. Територіально-адміністративна реорганізація Правобережної України в ході другого і третього поділів Речі Посполитої (Луцьк).....	9
Колєватов О.О. Зміни в структурі і функціонуванні Слобідсько-Українських військових поселень внаслідок реформи 1827 р. (Чернігів).....	19
Майстренко О.Н. Діяльність повітових земств Херсонської губернії щодо забезпечення населення медичною допомогою (1865-1870) (Київ).....	26
Ващенко А.В. Особливості функціонування інституту земських начальників Російської імперії в українських губерніях (Чернігів).....	33
Яшин В.О. До питання про характер суспільних процесів в середовищі російського єврейства пореформеної доби (Кривий Ріг).....	38
Самойлов О.Ф. Політика царського уряду щодо студентства українських університетів в другій половині XIX - на початку XX ст. (Одеса).....	48
Тарасов А.В. Таємні гуртки учнівської молоді Півдня України (друга половина XIX ст.) (Кривий Ріг).....	57
Стрилюк Е.Б. Політика П.А.Столыпина в області єврейського вопроса и позиция лидеров Всероссийского национального союза (Чернітов).....	62
Безугла О.О. Початковий період роботи князя Г.Є.Львова на чолі Всеросійського земського союзу (1914 р.) (Чернігів).....	69
Ковальчук О.В. Зовнішньополітичні обрії курсу ЦСДРП (січень-липень 1919 р.) (Одеса).....	77
Доляр Л.В. Формування поведінчеської моди радянського суспільства (1921-1925 рр.) (Кривий Ріг).....	90
Ідріс Н.О. Українське місто як об'єкт національної політики більшовицької Росії (20-ті - поч. 30-х рр. XX ст.) (Київ).....	99
Бабенко Л.Л. ВУЧК-ДПУ-НКВС у системі взаємовідносин держави і церкви в період становлення тоталітаризму в Україні (Полтава).....	108
Федорів О.Я. Комуністичні сили Польщі у політиці Радянської Росії та СРСР щодо Західної України (1920-1926 рр.) (Івано-Франківськ).....	116
Іваненко В.В. Злочини сталінської доби: спільна трагедія сусідніх народів (Дніпропетровськ).....	127
Печенина Н.А. Политическая реабилитация в 1950-е - I половине 1960-х годов (по материалам Днепропетровского архива) (Кривой Рог).....	137

РОЗДІЛ II. Українсько-російські економічні, політичні і дипломатичні зв'язки

Діанова П.М. Кристалізація українсько-російських відносин як консолідуючий фактор в процесі заселення та розвитку міст Південної України (кінець XVIII - перша половина XIX століть) (Одеса).....	144
Лобко О.А. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі масткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі (кінець XVIII - поч. XX ст.) (Київ).....	153
Гай-Нижник П.П. Фінансові війни: Росія проти УНР (1917-1918 рр.) (Кривий Ріг).....	168

прагнення царя і бояр встановити російський контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю, а також міжнародними відносинами України. В свою чергу, Б.Хмельницький до самої смерті залишався фактично єдиним і повновладним правителем Української козацької держави. Усі питання внутрішньої і зовнішньої політики він вирішував самостійно, не питаючи дозволу і не радячись з російським царем. Б.Хмельницький протягом 1654-1657 рр. рішуче здійснював курс на визволення та об'єднання в державі усіх українських земель. Ратифікаційні акти царського уряду, якими обмежувалися прерогативи гетьманського правління, не були оприлюднені в Україні, тому в своїй практичній діяльності українське керівництво відверто ігнорувало нав'язані в екстремальних умовах державні обмеження. Зокрема, посилаючись на складні умови воєнного часу, гетьман ігнорував московські плани опису та стягнення для царської скарбниці податків з українського населення, а також відраджень до «знатних» міст царських воевод.

Як відомо, залишалися нереалізованими також обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності. Доказом цього є продовження дипломатичних стосунків Війська Запорозького з Османською імперією та Кримським ханством, низка цілеспрямованих кроків Б.Хмельницького в напрямі прийняття протекторату Швеції.

Одночасно з московським та шведським зовнішньо-політичними напрямками гетьман, як уже зазначалося, не припиняв дипломатичних зносин зі Стамбулом. У березні 1655 р. Б. Хмельницький приймав у Чигирині турецького посла Шайн-агу. Після завершення переговорів з ним до Порти вирушили українські гінці, які наприкінці травня - протягом червня вели переговори в столиці Османської імперії. Головною їх темою знову було питання прийняття Українською державою номінальної васальної залежності від султана. Мегмед IV засвідчував скюзеренну присягу Б.Хмельницькому [13, 115-116].

Таким чином, з вищевикладеного можна стверджувати, що «Березневі статті» 1654 року так і не були схвалені на Генеральній раді. На січневій раді, яка відбулася перед тим у Переяславі, лише було дозволено розпочати процес узгодження пропозицій для майбутнього українсько-російського договору. Отже, згідно з тогочасними українськими політико-культурними традиціями, договір 1654 року не був ратифікований найвищим законодавчим органом Української держави. На нашу думку, можна говорити лише про визнання українським гетьманом номінальної васальної залежності від московського царя Олексія Михайловича. Але навіть і це не стримувало Богдана Хмельницького проводити самостійну зовнішню політику, яка досить часто розходила з планами Москви. Вагомим доказом цього є зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду після 1654 року, спрямована на відновлення союзу протекції шведського короля і турецького султана.

Література

1. Грушевський М. Хмельницький і Хмельнищина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - 1898. - Т. 23-24.
2. Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки. // Україна. - К., 1917. - Кн. 3/4.
3. Чухліб Т. Проблема ратифікації переяславсько-московських домовленостей 1654 року // Переяславська Рада 1654 року. - К., 2003.
4. Герасимчук В. До питання про статті Б.Хмельницького // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. - Львів, 1930. - Т. 100.
5. М'якотін В.А. Переяславський договір 1654 року. - Прага, 1930.
6. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. - Варшава, 1934.
7. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654. - Нью-Йорк, Торонто, 1954.
8. Апанович О. Українсько-російський договір 1654: Міфи і реальність. - К., 1994.
9. Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії (1945-1990 рр.). - Рівне, 1993.
10. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII - першої чверті XVIII ст. - К., 1995; його ж. Переяславсько-московський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. - К., 1995. - С. 14-27; його ж. Між Кам'янцем та Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. в контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. - К., 2000. - С. 245-271.
11. Горобець В. М. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки // Доба Б.Хмельницького. Зб. наук. праць. - К., 1995.
12. Основна новітня історіографія проблеми «Переяслав 1654 р.» представлена працями: Плюхий С.Н. Освободительная война украинского народа в латиноязычной историографии середины XVII века. - Днепрпетровск, 1983; Степанков В.С., Смолий В.А. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу середини XVII ст. - К., 1992; Цибульський В. Переяславська угода 1654 р. в зарубіжній історіографії (1945-1990). - Рівне, 1993; Мидик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 2000. Вип. 7. - С. 203-268.
13. Мидик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. - 1998. - № 6.

А.П.Ткачук (м. Луцьк)

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕОРГАНІЗАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ХОДІ ДРУГОГО І ТРЕТЬОГО ПОДІЛІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Історія Східної Європи другої половини XVIII ст. характерна значним посиленням позицій Російської імперії, одним з головних факторів якого стало вирішення нею ряду серйозних зовнішньополітичних завдань, які ще раз засвідчили кардинальний

перелом у внутрішніх мотиваціях російського державного експансіонізму. Потреби у все нових і нових територіях, землях, матеріальних і людських ресурсах диктувалися вже не необхідністю самозбереження, а логікою завоювання, тобто імперською логікою. Це в повній мірі стосується і участі Росії в поділах Польщі, внаслідок яких поряд з іншими територіями до її складу було включено майже всю територію Правобережної України.

Включення до складу імперії нових територій загострило проблему розвитку і зміцнення російського централізму. Панівна російська ідеологічна доктрина давно обґрунтувала законність права Москви на «збирання під своєю рукою всіх руських земель». Однак поширюючи свою владу на віддалені території, центральна влада зустрілася із значним опором політиці активного централізму. Це тим більше стосувалося українського Правобережжя оскільки, з просуванням на захід, Росія приєднувала території, які вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституцій місцевого самоврядування. Цей міцний регіоналізм ставав щораз серйознішою проблемою для реалізації принципів централізованої та унітарної Російської імперії.

Москва вперше зустрілася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування в процесі інтеграції Гетьманщини. Результатом такого зіткнення стала певна корекція державного курсу, яка проявилася, наприклад, у ряді поступок історичній та соціальній своєрідності Малоросії. Адміністративно-територіальні реформи і перетворення Катерини II були спрямовані в першу чергу на створення ефективної системи управління і разом з тим, вони не зачіпали основ самодержавної необмеженої монархії. Однак спроби певної децентралізації влади в Росії наприкінці XVIII ст. теж не можна ігнорувати.

Не маючи реальної можливості швидкими темпами ліквідувати історичні особливості регіону, російський уряд змушений був нівелювати їх поступово, а тому управління в Україні здійснювалося на дещо відмінних від центру засадах. Ця відмінність знайшла своє відображення у запроваджених в останній чверті XVIII ст. намісництвах та генерал-губернаторствах. Як перші так і другі були підконтрольними генерал-губернатору. Маючи головну мету – інкорпорацію Правобережжя до складу Російської держави уряд вдався навіть до такої практики коли імператор делегував генерал-губернаторові частину своїх владних повноважень забезпечуючи тим самим реалізацію принципу децентралізованого управління окремими регіонами своєї держави.

Генерал-губернаторська форма управління була зумовлена також по-стійно зростаючою експансією Росії на нові землі, що управлялися

спочатку провінційними воєводами, в руках яких зосереджувалася військова, судова та адміністративна влада, а згодом – генерал-губернаторами і військовими губернаторами, яких призначав особисто сам імператор. Їхнє урядування було продовженням абсолютистської, авторитарної форми верховної влади і обумовлювалося дуже великими територіями Росії. Уряд мав намір розбудувати Російську імперію як добре впорядковану поліцейську державу змодельовану на засадах природного права. [12, 7-8]

Отримавши в результаті другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі майже все українське Правобережжя, російський уряд зіткнувся тут з міцним регіоналізмом, змушений був з ним рахуватися і пристосовуватися до нього. В краї були запроваджені і почали діяти загальнодержавні установи, які з'явилися в Російській імперії відповідно до законодавчого акту «Учреждения для управления губерній Всероссийской империи» 1775 р., але їхня робота могла бути результативною лише з урахуванням місцевих умов.

Правобережна Україна в значній мірі була пристосована до традицій державного життя польської політичної та соціальної системи, а тому виявилася для російського централізму новим та відмінним історико-географічним регіоном, інкорпорація якого до складу імперії зайняла тривалий час.

У даному регіоні зберігався поділ на воєводства. Напередодні розподілу Речі Посполитої у 1772 р. Правобережжя у складі території Подільського, Волинського, Брацлавського і Київського воєводств межувало з Молдавським князівством, Російською імперією, татарсько-турецькими володіннями, Руським, Бельським, Брестським і Мінським воєводствами.[5; 177,180] Адміністративне управління в містах базувалося на правових нормах, що склалися в попередні роки. Самоврядування міст здійснювалося на основі Магдебурзького права в його місцевому варіанті. В містах існував також адміністративний апарат центральної королівської влади – воєводське й старостинське управління. Адміністративний устрій приватновласницьких міст значною мірою залежав від волі їхнього власника.

В процесі інтеграції до складу Росії в даному регіоні сталися значні зміни суспільно-політичного та територіально-адміністративного устрою.

Катерина II відразу ж після підписання у січні 1793 р. договору з Прусією про другий поділ Речі Посполитої приступила до реалізації широкомасштабних заходів по інтеграції анексованих імперією земель. На той час російський уряд мав цілий ряд напрацьованих моделей адміністративно-політичної системи управління російськими окраїнами. Для Правобережної України було вибрано принцип

поетапного включення її до складу імперії. Якщо перший етап був відносно коротким (період поділів Польщі), то наступні етапи тривали до початку XX ст. Губернії на правому березі Дніпра управлялися «особливо» аж до початку Першої світової війни [6, 145-147].

В кінці березня цього ж року російська імператриця опублікувала маніфест, у якому обґрунтовувалося законність і легітимність приєднання до Росії колишніх польських земель. Це обґрунтування спиралося на «класичну схему російської історії», згідно з якою Москва була єдиним законним правонаступником Київської Русі, який колись належали ці території і князі якої збудували тут свої міста. Важливий наголос робився і на культурній та релігійній спільності більшості населення Правобережної України і росіян. Зокрема в тексті маніфесту говорилося: «...Между неустройствами и насилиями, происшедшими из раздоров и несогласий, непрестанно Республику Польскую терзающих, с особливым соболезнованием е.и.в. всегда взирала на те притеснения, которыми земли и грады, к Российской империи прилеглые, некогда сущим её достоянием бывшие и единоплеменниками её населённые, созданные и православною христианскою верою просвещенные и по сие время оную исповедующие, подвержены были.

...По сим уважением е.и.в. ...соизволяет ныне брать под державу свою и присоединить на вечные времена к империи своей ...все земли, города и округи объемлемые вышеописанною чертой новой границы между Россией и Польшею, отныне навсегда имеют стоять под скипетром Российской империи; жители же оных земель и владельцы, какого бы рода и звания ни были, в подданстве оного...» [8].

7 квітня 1793 р. генерал-аншеф М.М. Кречетніков в містечку Полонному Новоград-Волинського повіту обнародував указ від імені всеросійської імператриці про підпорядкування останній деяких польських областей. В знак цієї події Катерина II звеліла запровадити медаль із зображенням карти приєднаних територій з надписом навколо них: «Отгорженное возвратихъ» [1, 229-231].

Через шість днів було призначено першого намісника і генерал-губернатора Правобережної України. Ним став генерал-аншеф, тультський і калужський генерал-губернатор М.М.Кречетніков. Під його керівництвом спочатку створювалося Мінське генерал-губернаторство у складі Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній. У травні 1793 року на цих землях було створене Ізяславське намісництво, яке мало такий же територіально-адміністративний розподіл. За генерал-губернатором новоприєднаних областей залишалися функції головнокомандуючого російськими військами на підпорядкованій йому території і разом з тим він отримав ряд важливих та невідкладних доручень, які стосувалися розформування польських військових

частин, встановлення і охорони нової лінії кордону та організація роботи митниці.

Намісництво на той час тимчасово ще управлялося польськими законами, тому Кречетніков, який зі своїм штабом розташувався в містечку Лабуні, активно приступив до впровадження системи нової адміністрації, яка відповідала системі діючій на території Російської імперії з 1775 р. Однак у травні 1793 р. він помер і на його місце було призначено генерал-поручика Т.І.Тутомліна (1793-1796).

За такої ситуації Польщу потрібно було змусити погодитися з новим станом речей і узаконити його. Для цього у м. Гродно було скликано сейм, на який привезли і польського короля. Посол Катерини II у Варшаві, Сіверс, застосував всі доступні йому дипломатичні засоби, але не дивлячись на підтримку вірних Росії депутатів і активну діяльність торговицьких конфедератів, не зміг відразу добитися потрібного результату. Лише сподівання поляків на роз'єднання своїх ворогів Росії і Пруссії та грубий тиск і шантаж росіян змусили депутатів сейму вдатися до так званого «безмовного засідання», в ході якого від них домоглися мовчазної згоди на визнання і ствердження умов другого поділу Речі Посполитої. В чотири години ранку ... депутати вийшли із залу засмучені втираючи сльози» [9, 452].

Керівництвом Генерального штабу на Правобережну Україну були направлені спеціальні чиновники для визначення фінансово-господарських можливостей регіону. Вони зайнялися складанням карт з топографічним, геологічним, ґрунтовим описом всієї території і особливо детальними характеристиками земельних угідь. При головній штаб-квартирі російських військ розпочала роботу експедиція зі збирання статистичних відомостей про природні ресурси краю. Російським урядом були передбачені заходи по проведенню ревізії маєтків, масових переписів населення в повітах, поміщицьких і монастирських селах з детальним означенням того, яка частка податків сплачувалася короні, а яка – власникові. Зверталася особлива увага на продаж горілки і солі, оскільки в Росії вони становили головні статті доходів і контролювалися державою. Команди землемірів скрупульозно описували в кожному населеному пункті земельні угіддя з зазначенням статусу маєтків (спадкові і надані за чином). Містам, було дозволено користуватися своїми давніми привілеями, але підтвердження їм належало тепер просити в російській імператриці.

Нових підданих до 1795 р. було звільнено від сплати в казну подушного податку з дозволом облаштування на ці кошти новостворюваних губернських установ. Суди і магістрати поверталися до судочинства, яке діяло тут до прийняття польської конституції 3 травня 1791 р., з тією лише різницею, що тепер воно здійснювалося

від імені її імператорської величності, яка запропонувала відмінити тортури і смертну кару. Державних чиновників для нових російських установ рекомендувалося набирати з російських, білоруських і малоросійських губерній [11, 11]. Як джерело кадрів для нової імперської адміністрації особливо активно почали використовувати зросійщену шляхту Гетьманщини, яка після Грамоти дворянству 1785 року отримала багато з тих прерогатив, на які вона претендувала, тим більше, що досвід такого використання вже був набутий в Південній Україні та у великоросійських губерніях [4, 212, 214].

Реалізуючи масштабні перетворення, російський уряд мав, в тому числі, визначити політичний і соціальний статус польської шляхти, в цілому, та чиновницько-бюрократичної еліти, зокрема. У намаганні повернути на свій бік місцеву шляхту, їй було надано урядом гарантії збереження тих прав, які вона мала до 3 травня 1791 р. Крім того шляхта кооптувалася в російське дворянство з поширенням на неї всіх положень Жалуваної грамоти 1785 р., якою дворянство звільнялося від сплати державних податків та військової служби. Польська шляхта отримувала право дворянського самоврядування і широкі права над своїми підданими, в першу чергу українськими селянами. Зрозуміло, що за це потрібно було заплатити принесенням присяги російській імператриці. В маніфесті від 27 березня 1793 р. зазначалося: «...И потому имеют все и каждый, начиная от знатнейшего дворянства, чиновников и до последнего, кому надлежит, учинить в течении одного месяца торжественную присягу в верности, при свидетельстве определенных от меня к тому нарочных людей. Если же кто из дворянства и из другого состояния, владеющий недвижимым имением, небрежа о собственном благополучии, не захочет присягать, тому дозволяется на продажу недвижимого своего имения и добровольный выезд вне границ трехмесячный срок, по прошествии которого всё остающееся имение его секвестровано и в казну взято быть имеет...» [8]. Таким чином, кожний шляхтич мав подати у відповідні установи особистий присяжний лист, або залишити тепер уже російську територію і виїхати за кордон. Своєрідну оцінку цим подіям дав російський історик другої половини XIX ст. А. Романов-Слав'ятинський, який вважав, що «...польське дворянство в своїй переважній більшості не піддавалося асиміляції. Воно взагалі не було єдиним і розпадалося на вище дворянство – магнатів, і нижче – власне шляхту. Більшість польської шляхти походила або від офіціалістів, які служили при дворі магнатів, або мала підроблені документи про шляхетське достоїнство. Власне кажучи на російське дворянство мали право магнати і лише деякі представники нижчого дворянства. Але за непорозумінням, російський уряд включив в ряди дворянства імперії всю шляхту, яка

скоріш за все мала право на включення до стану однодворців та міщан. Така ситуація невдовзі привела до важливих наслідків: в західно-російських губерніях був створений привілейований пролетаріат, без матеріальних засобів, але зі становими претензіями – причина багатьох смут, які невдовзі охопили край» [10, 250].

Крім шляхти на вірність новому самодержцю повинні були принести присягу всі військові, міщани, священики і представники інших вільних груп і станів населення. Селян присягати не вимагали, оскільки цей обов'язок був покладений на їх власників. Взагалі ж становище селян на новоприєднаних до Росії землях не покращилося. Російський уряд практично залишив без змін той соціально-економічний лад, який існував в попередній період. Кріпацтво, яке в кінці XVIII ст. досягло в Польщі найвищого розвитку, було повністю санкціоноване російським урядом і підтримане всією силою його військового і поліцейсько-бюрократичного апарату. Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під владу православної Росії принесе їй якесь полегшення була невдовзі розчарована у своїх сподіваннях. Єдиним, що зазнало суттєвих змін для всіх верств українського селянства була свобода повороту від церковної унії до традиційного в минулі часи православ'я. Російська влада навіть спонукала до такого повороту. Але повернення до православ'я ні в чому не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніатської церкви з її культурними установами привело тільки до ослаблення поодиноких культурних впливів, які досягали цієї мети [3, 496-497]. За словами М. Грушевського «...сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського поміщика над українським «хлопом» ще більше міцї й впевненості» [2, 466-467].

В цілому еліті Правобережної України були надані достатньо ліберальні умови приєднання. Проте польська шляхта не змирилася з втратою своєї державності, що в першу чергу виявилось у національно-визвольному повстанні під проводом Тадеуша Костюшка. Поразка цього повстання не лише поклала край сподіванням частини польського суспільства на відродження польської державності, а й привела до певного перегляду ліберальної політики російського уряду у «польському питанні». Спеціально створена урядова комісія повинна була відстежити, хто з шляхтичів і в якій мірі брав участь у повстанні і визначити для них міру покарання. Значна частина шляхти змушена була ще раз доводити свою лояльність і присягати на вірність російській імперії. Катерина II визначила жорсткі часові рамки цього процесу і залишила за собою право позбавлення, в першу чергу, майнових прав опозиційно настроєних шляхтичів. Вимога російської імператриці була безальтернативною і більшість власників маєтків задія їхнього

збереження безумовно підкорилися новій владі, яка тепер жалувала їм іменем імператриці те, чим вони раніше володіли спадково.

До з'ясування міри участі у повстанні підозрюваних, на їхні маєтки накладався секвестр, в учасників повстання вони конфісковувалися і передавалися до російської казни, а через деякий час «верным сынам отечества». Таким чином місцевими землевласниками стали М.І.Голенищев-Кутузов, П.О.Рум'янцев, Т.І.Тутомлін та інші російські вельможі. Загалом окрім значних земельних угідь у власність 65 високопоставлених царських чиновників та генералів потрапило 79 550 душ селян. Указом Катерини II від 19 квітня 1794 р. рекомендувалося добиватися успіху в краї не лише російською зброєю, а й обставиною, що «черный народ обитающий в областях наших» належить до однієї віри з росіянами і панів-поляків не любить. Це була вже апробована в підкоренні неросійських народів імперська політика - розділяй і владарюй. На Правобережжі вона також практикувалася, особливо тоді коли потрібно було використати селянство для приборкання шляхти і навпаки [11, 12].

Повстання під проводом Костюшка фактично прискорило остаточне вирішення долі Речі Посполитої, яка була піддана третьому поділу між Росією, Австрією і Прусією. Акт розподілу між «спадкоємцями» Польщі від 24 жовтня 1795 р. та демаркаційний акт від 17 серпня 1796 р. закріплювали за Росією територію, яка була чітко визначена ще декларацією від 23 грудня 1794 р., в якій зазначалося: «...что впредь границы Российской империи, начинаясь от их настоящего пункта, будут простираться вдоль границы между Вольнией и Галицией до реки Буга. Отсюда граница направится, следуя по течению этой реки, до Брест-Литовска и до пограничной черты воеводства этого имени и Подляхий. Затем она направится по возможности по прямой линии границами воеводств Брестского и Новгородского до реки Немана напротив Гродно, откуда она пойдет вниз по этой реке до места, где она вступает в прусские владения, а потом, проходя по прежней прусской границе с этой стороны до Полангена, она направится без перерыва до берегов Балтийского моря на нынешней границе России близ Риги, так что все земли, владения, провинции, города, местечки и деревни, заключающиеся в вышеозначенной черте, будут присоединены навсегда к Российской империи...» [7, 243-243].

Положення Петербурзької міжнародної конвенції 1797 р. остаточно закріплювали за Росією Литву, Західну Білорусь, Волинь, Київщину і Поділля, а також ліквідували правові поняття польської державності, в тому числі і польське громадянство. Після детального уточнення кордонів, Ізяславську губернію було ліквідовано, а на її

території створено Брацлавську, Волинську і Подільську губернії. В цьому ж році територію Брацлавської губернії було розділено між Подільською, Київською і Волинською, до якої було приєднано Староконстантинів, Базалію, Крем'янець і Дубно.

Детальніше процес територіально-адміністративної реорганізації чотирьох воеводств Правобережної України відбувався таким чином. Подільське воеводство перестало існувати у 1793 р., після окупації його російськими військами. Спочатку його територія увійшла до Ізяславського намісництва, потім, у 1795 р. - до складу Подільської та Брацлавської губерній, а в кінці 1796 р. - до новоствореної Подільської губернії. Що ж стосується захопленої у 1772 р. Австрією частини Поділля, то вона стала частиною утвореного нею Королівства Галиції і Лодомерії.

Включення Волинського воеводства до складу імперії відбувалося у два етапи. В 1793 р. за другим поділом Польщі до складу Росії увійшла східна частина воеводства. Кордон між нею і Річчю Посполитою проліг через Луцький і Кременецький повіти, причому так, що їхні центри лишилися за Польщею. З цього часу дана частина Волинського воеводства увійшла до складу Ізяславського намісництва Російської імперії. Внаслідок третього поділу Речі Посполитої до Росії відійшла решта території цього воеводства. З цього часу і до кінця 1796 р. вся волинська територія, яка належала російській державі, адміністративно входила до Волинської і Подільської губерній, які були створені з розформованого Ізяславського намісництва, а з кінця 1796 р. - лише до новоствореної Волинської губернії.

Брацлавське воеводство, внаслідок другого поділу Польщі, взагалі припинило своє існування. Спочатку його територія повністю увійшла до однойменного намісництва, яке було засноване невдовзі після підпорядкування його російській адміністрації і яке за розмірами виявилось значно більшим, ніж територія воеводства. В 1795 р. південні райони колишнього Брацлавського воеводства були виділені з цього намісництва і приєднані до створеного, тоді ж, Вознесенського намісництва. В кінці 1796 р. обидва намісництва - Брацлавське і Вознесенське були розформовані, після чого територія Брацлавського воеводства надовго була включена до складу новостворених Подільської і Київської губерній.

Територія Київського воеводства до складу Російської імперії відійшла у 1793 р. Спочатку вона була включена до складу організованих після другого поділу Речі Посполитої Ізяславського, Брацлавського і Мінського намісництв, у 1795 р. стала входити в реформовані Брацлавське і Мінське намісництва, в новостворені Волинське і Вознесенське намісництва, а частина її тоді ж була

приєднана до існуючих до того часу Київського та Чернігівського намісництв. З кінця 1796 р. землі колишнього воєводства виявилися на багато десятиліть включеними до складу новостворених Київської, Волинської, Подільської та Мінської губерній [5, 36; 73; 122; 167].

Таким чином, з ліквідацією на Правобережжі польської державності, інтеграційна політика російського уряду в даному регіоні привела до того, що вже на кінець XVIII ст. російський державницький фактор став тут домінуючим. Наступний її етап припадає на роки правління імператорів Павла I та Олександра I, з приходом до влади яких урядовий курс, не змінюючи стратегічної мети, був відкорегований в бік активної підтримки польської шляхти.

Для глибшого розуміння суті тих суспільно-політичних процесів, які відбувалися у Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. слід мати на увазі той факт, що російський централізм того періоду розглядав автономні землі імперії, регіональні права та особливі соціально-економічні прерогативи як перешкоду на шляху до створення та розбудови централізованої унітарної імперії.

За таких умов місцевий український елемент був підданий одночасному натиску з двох сторін – з боку польської шляхти і польської культури (особливо до повстання 1830 р.) і з боку великоросійської державності та церкви, які притиснули прояви українського життя ще більш безжалісно, а ніж культура польська.

Література

1. Батюшков П.Н. Вольныя. Исторические судьбы Юго-Западного края. – СПб, 1888.
2. Грушевський М. Історія України. – Київ-Львів, 1913. – С. 466-467.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
4. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830. – К., 1996.
5. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в X-XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел. – К., 1993.
6. Лысенко Л.М. Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII-начало XX века). – М., 2001.
7. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций. – Т. II. – СПб., 1875.
8. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – Т. XXIII. – № 17108. – СПб, 1830.
9. Рамбо А. История древней и новой России. – Смоленск, 2001.
10. Романов-Славятинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. – СПб., 1870. Порай-Кошиц И. История русского дворянства. – СПб., 1900. – М., 2003.
11. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999.
12. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів. – К., 2001.

О. О. Колесатов (м. Чернівець)

ЗМІНИ В СТРУКТУРІ І ФУНКЦІОНУВАННІ СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ ВНАСЛІДОК РЕФОРМИ 1827 Р.

Історія військових поселень в Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини XIX ст. Донедавна, в історіографії військових поселень була відсутня і чітка періодизація їхньої історії. Найчастіше її доводили до смерті імператора Олександра I. Подальша історія військових поселень, оскільки вони були значною мірою реформовані, лежала ніби поза контекстом проблеми і тому історики не приділяли їй багато уваги. Останнім часом, у зв'язку з активізацією вивчення історії військових поселень, дослідники намагаються прослідкувати і проаналізувати подальшу історію військових поселень [1]. Але на сьогоденний час залишається практично не дослідженою проблема реформування Слобідсько-Українських військових поселень наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. В статті аналізується вплив реформ 1826-1827 рр. на зміну в функціонуванні округів поселених військ у Слобідсько-Українському військовому поселенні.

Наприкінці царювання імператора Олександра I військові поселення піхоти і кавалерії було розгорнуто або вони знаходилися в стадії формування у Новгородській (1-а, 2-а і 3-я гренадерські дивізії), Санкт-Петербурзькій (3 роти Охтинського порохового заводу), Могилівській (Єлицький і Полоцький піхотні полки), Слобідсько-Українській (2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії), Херсонській і Катеринославській (3-я кірасирська, 3-я і Бузька уланські дивізії) губерніях. У складі поселених кавалерійських частин в 1825 р. нараховувалось 192 ескадрони, у тому числі поселених – 60, резервних – 60 і діючих – 72. З цієї кількості у Слобідсько-Українських поселеннях знаходилось 72 ескадрони. Населення округів військових поселень становило 374480 душ обох статей (без діючих батальйонів і ескадронів).

Треба відзначити, що крім поселених військ, під керівництвом головного начальника окремого Корпусу військових поселень знаходилась значна кількість резервних батальйонів деяких піхотних дивізій. Так, у Новгородському військовому поселенні були розташовані треті батальйони 1-ї – 9-ї і 12-ї піхотних дивізій та декілька артилерійських рот; у Могилівському поселенні – треті батальйони 10-ї і 11-ї піхотних дивізій та резервні батареїні роти; у Слобідсько-Українському – треті батальйони 14-ї, 15-ї і 16-ї піхотних дивізій та резервні батареїні роти; у Херсонському – треті батальйони